

Η δικαιοσύνη ως χειραφετητικό αίτημα κοινωνικής κριτικής*

1. Ήδη από την ελληνική αρχαιότητα, το πρόβλημα της δικαιοσύνης διατηρεί με τρόπο απαράμειωτο την επικαιρότητά του, επανατιθέμενο σε τύπους κοινωνικής συνύπαρξης ιστορικά εξαιρετικά διαφορετικούς. Στην κλασική διατύπωσή του, οράται ως ζήτημα κατανομής πόρων και βαρών, ωφελημάτων και υποχρεώσεων, αρμοδιοτήτων και αξιωμάτων. Τούτ' αυτό λεπτέον και για τις αστικές κοινωνίες που διαμορφώθηκαν ιστορικά από το 16ο αιώνα και εντεύθεν. Οι κοινωνίες αυτές, μέσα από την πολυμορφία και την τεθλασμένη πορεία της ιστορικής τους εξέλιξης, συγκροτούνται κοινωνικά και θεσμικά πάνω σε ορισμένους κρίσιμους χωρισμούς. Οι χωρισμοί αυτοί συνίστανται σε νευραλγικές σημασίες διαιρέσεις ανάμεσα σε ιδιοκτήτες και μη, εργοδότες και μισθωτούς, απόφαση και εκτέλεση, ιεραρχίες πολιτικής εξουσίας και κυβερνώμενους πολίτες, ιδιωτική και δημόσια σφαίρα της κοινωνικής ζωής, διαμορφωτές και παθητικούς φορείς της κοινής γνώμης κ.λπ.

Πρόκειται ωστόσο για ανοικτές κοινωνίες, δεκτικές ιστορικής προόδου και με κοινωνική κινητικότητα, σε αντιδιαστολή με τα προνόμια και τις παγιωμένες μορφές χειραγώγησης των παραδοσιακών, φεουδαρχικών κοινωνιών. Πρακτικό αίτημα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στάθηκε από νωρίς η καθιέρωση έλλογων νομικών και πολιτικών ρυθμίσεων, ικανών να εντάξουν στη δομή των νεωτερικών κοινωνιών τη δυνατότητα περαιτέρω ιστορικής προόδου τους. Από τον καντιανό Διαφωτισμό και πέρα, εν τούτοις, εγγενές στοιχείο της ιστορικής προόδου είναι η αναστοχαστική ιδιότητα της ανθρώπινης σκέψης πάνω στο ιστορικό παρόν και τις δυνατότητες ανάπτυξής του. Αντιθέτως προς ό,τι κάποια μεταμοντέρνα κριτική καταλογίζει επισφαλώς στο διαφωτιστικό πρόγραμμα, η πρόοδος, σύμφωνα με εκείνο, δεν ελπίνεται από μία εξωτερική τελεολογία, ακολουθώντας τάχα κάποια προδιαγραφόμενη ή εξασφαλισμένη πορεία. Ούτε και πρόκειται απλώς και μόνο για κά-

Ο Κώστας Σταμάτης είναι αναπληρωτής καθηγητής της Φιλοσοφίας του Δικαίου στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

*Το παρόν κείμενο αποτελεί επίμετρο σε ευρύτερη μελέτη υπό συγγραφή, υπολογοφύμενη «Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική». Εξ ου και η αποκρούα υποσημείωση. Αντ' αυτού προσηγορεύεται μια συγκεντρωτική βιβλιογραφική αναφορά στο τέλος του κειμένου.

ποια έξαρση παιδαγωγικού οπτιμισμού του 18ου αιώνα, σύμφωνα με τον οποίο υπεύθυνη των δεινών θα ήταν αποκλειστικά η αμάθεια.

Κατά τους καλύτερους εκπροσώπους του Διαφωτισμού, η οποιαδήποτε πρόοδος προκύπτει τουναντίον κατά μία εσωτερική τελεολογία, ως ιστορική κίνηση ανθρώπων που κατορθώνουν να αμφισβητήσουν στην πραγματικότητα του καιρού τους ό,τι περιστέλλει την ελευθερία, την ισότητα, την αδελφοσύνη μεταξύ τους. Πρόοδος μπορεί και πρέπει να υπάρξει, εφόσον η μεν κριτική σκέψη θα πασχίζει ακούραστα να εντοπίζει στις ιστορικές κοινωνικές σχέσεις ανειλευθερίας, ανισότητας και αποξένωσης, η δε δράση των ανθρώπων θα κατατείνει στην υπέρβαση των σχέσεων αυτών. Θετικώς εκφρασμένο τούτο, σημαίνει ότι κριτική θεωρία και χειραφετητικό πράττειν δεσμεύονται ορισκά από τη ρυθμιστική ιδέα της αλληλέγγυας και δημοκρατικής διαχείρισης των όρων της κοινωνικής ζωής. Η ιδέα αυτή επιτάσσει κυρίως τον αποπροσδιορισμό της ανθρώπινης ζωής και σκέψης, δηλαδή τη νομιμοποίηση μόνον προσδιορισμών τέτοιων που να ανταποκρίνονται σε ό,τι άνθρωποι ελεύθεροι και ίσοι, ατομικά ή συλλογικά, δίνουν στον εαυτό τους.

Ιστορικά, το πρόγραμμα του Διαφωτισμού ακολούθησε την *αμφίσημη* διαδικασία εξορθολογισμού της *αστικής κοινωνίας*. Σε αυτήν την κλοσσιαία διαδικασία σημειώθηκε μία βαθιά ρωγμή, η οποία βαθαίνει με ακόμη πιο ραγδαίο ρυθμό στις συνθήκες του διεθνοποιημένου και τεχνολογικώς αναπτυγμένου καπιταλισμού του τέλους του αιώνα μας. Παρά την πρόσκαιρη ευφορία που επιβρόχισε κατά τη μεσοβασίλεια του Κράτους Πρόνοιας, τα αιτήματα εγκαθίδρυσης κοινωνίας ελεύθερων και ίσων ανθρώπων, αλληλέγγυων στην κοινωνική τους συνύπαρξη, αποδεικνύονται ασύμβατα με τον κεφαλαιοκρατικό εξορθολογισμό των αστικών κοινωνιών. Αναμφιβόλως, οι ατομικές και οι πολιτικές ελευθερίες, τα κοινωνικά δικαιώματα και τα δικαιώματα συλλογικού, ιδίως πολιτισμικού αυτοκαθορισμού, η πολιτική δημοκρατία και η πολιτισμική ανάγκη, όποτε αναγνωρίστηκαν και έγιναν εμπράκτως σεβαστά, αποτέλεσαν βαρύνοντα στοιχεία εκσυγχρονισμού νοοτροπιών, στάσεων ζωής, θεσμών, αρχών και κανόνων.

Παράλληλως όμως και εν πολλοίς αντινομικώς προς αυτόν τον αξιακό εξορθολογισμό, αρτιώνεται μία ασταμάτητα τελειοποιούμενη διαχείριση της οικονομίας και της τεχνικής από εγωιστικώς δρώντα άτομα-ιδιοκτήτες. Αντιστοίχως προς την αδιάθεκτη ορμητικότητα του εργαλειώδους πράττειν στην οικονομική συμπεριφορά ή στην άσκηση της κρατικής εξουσίας, συρρικνώνεται η δημόσια σφαίρα μέσα στην οποία θα εκδιπλώνονταν έλλογα επιχειρήματα και πολιτική δράση μεταρρυθμιστική αυτής της καθηφούς πραγματικότητας. Τα προβλήματα που διακρίνουν ή αλλοτριώνουν την ακεραιότητα του κοινωνικού βίου καταλείπονται στην ίδια απροσδιοριστία με την οποία κινούνται οι αγοραίες κοινωνίες. Μολονότι η κοινωνική πραγματικότητα διαρθρώνεται από πραγματικές σχέσεις, ιστορικά προσέτιπες, λειτουργεί με τρόπους τυχαίους και ανεξέλεγκτους. Τούτο σημαίνει ακριβώς διότι και ενόσω η κοινωνική διάρθρωση των ανθρώπινων πραγμάτων απορρέει και ανασυντίθεται συνεχώς από σχέσεις ανισότητας, εκμετάλλευσης, αποκρηματισμένης ελευθερίας.

Από τη σκοπιά της κριτικής σκέψης, οι σχέσεις αυτές αντιμετωπίζονται, αντιθέτως, ως ιστορικάς εκκαθρέψεις, ως δεκτικές κριτικής και μεταβολής. Μέσα σε έναν κόσμο που δεν παύει να υποκλίνεται στο τυχαίο και την αυθαρεσία της κεφαλαιοκρατικής αγοράς, αυτό που διεκδικεί δεσμευτικότητα είναι αφενός η έλλογη θεώρηση των ανάξιών προς ανθρώπινα υποκειμένα συνθηκών ζωής και αφετέρου η πράξη της αλλαγής αυτών των συνθηκών. Τι καθιστά όμως έλλογη την κριτική σκέψη; Έλλογη γίνεται η κριτική σκέψις εντοπίζε εμποδισμένες σχέσεις και πλευρές της αστικής κοινωνίας, που υποκρίνονται, είτε καθημερινά είτε μακροπρόθεσμα, την απολάληση πραγματικής ελευθερίας, αληθινής ισοτήτας, γενικευμένης αξιοπρέπειας από τους ανθρώπους. Έλλογος αποφαίνεται ο στοχασμός, όταν αποκαλύπτει τις εργαλειωκές χρήσεις του Λόγου ως εμποδίσματα της ίδιας του της πραγμάτωσης. Όταν δηλαδή διερωτάται επίμονα γιατί η αστική κοινωνία υποσχεται ελευθερία, ισοότητα, αξιοπρέπεια, πλην όμως ιστορικά αδυνατεί εγγενώς να ικανοποιήσει με συνέπεια αυτές τις σεβασίμες επαγγελίες.

Στη διαλεκτική του εκδοχή, το πρόγραμμα του Διαφωτισμού θέτει το πρόβλημα της αναγκαιότητας των κοινωνικών σχέσεων, υπό το βάρος της οποίας καλείται να πραγματοποιηθεί η ελευθερία. Οι σχέσεις αυτές βρωίζονται σε καταμερισμένη εργασία αγοραίων οικονομιών που τείνουν στην εκφιομηχάνισή τους. Το νεωτερικό σύστημα εργασίας αποκτά τους ανθρώπους από τα φεουδαρχικά τους δεσμά και τους αποδίδει τη δυνατότητα να ιδιοποιηθούν τις ίδιες τους τις δυνάμεις. Την εκποίηση αυτή θα συμπεριλάβει κατ' αρχήν και ο Μαρξ, μαζί με τον Hegel και τον Adam Smith.

Περαιτέρω από κάθε άλλον, παρόι κατά, ο Μαρξ εκπόνησε μία συνεκτική θεωρία της αστικής ιστορικότητας προς το συμφέρον του ριζικού μετασχηματισμού της. Η θεωρία αυτή είναι δεσμευτική από την ιστορική και αξιακή συνοχή του αντικείμενου της, το οποίο και κατανοεί με γνώμονα τον καταμερισμό κοινωνικής εργασίας και τις ενόπλιστες στην αστική κοινωνία αντιθέσεις. Η ίδια η ιδέα της εργασίας θέτει ένα αξιακό πρόβλημα, αφού εκβάλλει στην ευρύτερη θεώρηση των τρόπων με τους οποίους οι άνθρωποι αναγκάζονται να διάγουν το βίο τους σε κοινωνία με άλλους. Αφειρητο αίτημα της πρακτικής αυτονομίας που διεκδικούν οι άνθρωποι της νεωτερικότητας είναι να διαμειωθεί ουσιαστική και έλλογη διαβούλευση γύρω από τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι υποχρεούνται να διαθέτουν το χρόνο του βίου τους.

Με την ορθολογική ανακατασκευή της αστικής κοινωνίας από την κριτική σκέψη, καθίσταται δυνατή η αξιολόγηση της νεωτερικότητας και αναζητούνται οι όροι μιας χειραφετημένης κοινωνίας, πέρα από τους παρασιτακτικούς χωρισμούς που διχάζουν πολλαπλώς την αστική κοινωνία. Οι κοινωνικοί στην αστική κοινωνία χωρίζονται και έρχονται σε επαφή μεταξύ τους με σχέσεις διαμεσολαβημένες από τον καταμερισμό εργασίας, την ιδιοκτησία, το χρήμα, την εξουσία ή από συμβολικά υποκατάστατά τους. Ενστερνίζονται έτσι μία εργαλειωκή ορθολογικότητα που υποβιβάζει τους άλλους δράντες από «αυτοσκοπούς», όπως αξίανε η κεντλιανή πρακτική φιλοσοφία, σε απλά μέσα για την επιδίωξη ιδιοτελών σκοπών.

Η μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας, μέσα από ιστορικούς συγκεκριμένους αφαιρέσεις, αναλύει τη μορφή της αστικής κοινωνίας σε μία στελεωμένη σειρά συμπεριφορών απόμων που δρουν κατά βάσιν - ούτε πάντοτε ούτε αποκλειστικώς, εννοείται - εγκλωβικά. Αφαιρώντας από την υποκειμενική επένδυση αυτών των συμπεριφορών, καταλήγει στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας και στις μορφές εγκοινωνισμού των ανθρώπων μέσα από τη λογική και την ηθική της αγοράς. Υπό το πρίσμα αυτό, η ανάλυση της αστικής κοινωνίας, κατά κάποιον τρόπο, αναδεικνύει την τελευταία ως υπερβατολογικό υποκείμενο εργασίας. Πίσω από την εξωτερική μορφή της αστικής κοινωνίας, ανιχνεύει στους κόλπους της την ουσιαστική διαδικασία αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής. Και εκτιμά ότι κατ' ουσίαν η διαδικασία αυτή είναι συνεργατική, πλην όμως η ιδιοποίηση των αποτελεσμάτων της γίνεται σύμφωνα με την άριση ατομική πρόσβαση καθενός σε αυτά. Διακρίνει μεταξύ εργασίας που παράγει αξίες και εργασίας που εκμεταλλεύεται αυτές τις αξίες, διάκριση που από την άποψη των υποκειμένων αναφέρεται αφενός σε παραγωγούς, αφετέρου σε επικρατούσες αξίες.

Ενώ λοιπόν η βαθύτερη ουσία της κοινωνικής συνύπαρξης είναι συνεργατική, η φύση της συγκαλύπτεται κάτω από την επιφάνειά της, στην οποία κυριαρχούν η εξαγομίκευση, ο ανταγωνισμός, ο γενικευμένος κοινωνικός εγωισμός. Αυτός είναι άλλωστε ο λόγος για τον οποίο η αστική συνείδηση - συμπεριλαμβανομένου ενός αριστερόφρονου ντεσιζιονισμού - αντιλαμβάνεται τις αξιολογικές στάσεις των ανθρώπων όχι ως ορθολογικώς υποστηρίξιμες με τρόπο διανοητικώς δεσμευτικό, αλλά ως προϊόν αθεμελιωτών, ακραιφνώς υποκειμενικών αποφάσεων κάθε πράττοντος. Για την κριτική σκέψη, αντιθέτως, η δεσμευτικότητα της κριτικής είναι αλληλένδετη με την ιστορική δεσμευτικότητα του αντικειμένου της. Ως εκ τούτου, αξιωμακώς έλλογο είναι να αναστηχθεί ιστορικώς η ανθρώπινη χειραφέτηση και η κοινωνική δικαιοσύνη ως σωάλυτη συνεργασία και αλληλεγγύη για ελεύθερους και ίσους πολίτες, σε συνθήκες που προσάδουν στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Ωστόσο η εντελής μετουσίωση των έλλογων χειραφετητικών αιτημάτων στις αστικές ιστορικές κοινωνίες είναι αδύνατον να προκύψει στιγμιαίως και ως κεραινός εν αιθρία. Είναι, επομένως, αναπόφευκτο η εφαρμογή των αιτημάτων αυτών στο ιστορικό παρόν να επιχειρείται μέσα σε δεδομένες, συνήθως αντίθετες συνθήκες, με ρυθμούς και σε χρόνους απρόβλεπτους, ανάλογα με τις αντικειμενικές δυνατότητες και την υποκειμενική ωριμότητα των δρώντων και των ανταγών τους. Τα πρακτικά αιτήματα του Λόγου κατά την εφαρμογή τους υφίστανται κατ' ανάγκην ένα μετασισμό σε μία νοητή κλίμακα από το ελάχιστο έως το άριστο, στην οποία κάθε σκαλί ορίζεται από διάφορες τιμές από το επιθυμητό μέχρι το εφικτό. Για να αναφέρουμε ένα απλό παράδειγμα, δεν είναι διόλου αναφατικό να τάσσεται κανείς μακροπρόθεσμα υπέρ της κατάργησης του συστήματος μισθωτής εργασίας, ενώ ταυτόχρονα να μέχεται *hic et nunc* για καλύτερους όρους εργασίας. Δεν είναι καθόλου ασυνεπές να οραματίζεται κανείς κοινωνική δημοκρατία ελεύθερος συνεταιριζόμενων παραγωγών της ίδιας τους ζωής, ενώ παράλληλα να αγωνίζεται για ανάσχεση των εγγυήσεων κράτους δικαίου, ενόσω αυτές κατασπατα-

νται στη βέβηλη ιστορική πραγματικότητα της εποχής του.

Σε μία κριτική θεωρία της δικαιοσύνης ορθώνεται προκαταρκτικά ένα πρόβλημα εννοιολογικής αποσαφήνισης της «αστικής» ή νεωτερικής κοινωνίας. Θα ήταν σφάλμα να τυπασθεί απλόχεως και αδιαφοροποίητα με την κεφαλαιοκρατική «οικονομία». Άλλωστε, η αγορά δεν είναι τυπικός «καπιταλιστική» επιπόνηση. Υπήρχε πολύ πριν από την αστική κοινωνία και θα επιβιώσει σε ένα απροσδιόριστο μέλλον. Η αστική κοινωνία αποτελεί έτσι κι αλλιώς σύμμιγμα διαφορετικών ιστορικών κοιτασμάτων, παραδόσεων, αξιών, θεσμών ή κανόνων. Αρκεί κανείς να παρατηρήσει προσεκτικά –και να λάβει σοβαρά υπ' όψιν– το πλούσιο κανονιστικό περιχόμενο σύγχρονων Συνταγμάτων, στον κορμό των οποίων εγγράφονται επιστροφές που έγιναν σε επάλληλες ιστορικές περιόδους, μέσα από την κοινωνική ιστορία μακρών αγώνων. Καθόλου περίεργο λοιπόν, πως οι κλασικές αξίες του φιλελεύθερου κράτους διαπλέκονται με αξίες κοινωνικής αλληλεγγύης και σήμερα με δικαιώματα των πολιτών σε ένα υγιές περιβάλλον ή δικαιώματα διατήρησης απειλούμενων πολιτισμικών ταυτοτήτων. Αυτά τα τελευταία δικαιώματα περιγράφονται σαφώς σε ένα πεδίο προφανούς έντασης προς τις κανονικότητες παγκόσμιας ομογενοποίησης της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, με επιδεινούμενη διακινδύνευση τόσο της βιώσιμης όσο και τοπικών πολιτισμικών μορφωμάτων.

Κατ' αντιποίχιν προς τη διαφιλήφιτη της διαδικασίας αστικοποίησης των κοινωνιών της νεωτερικότητας, μία αντικεφαλαιοκρατική «επανόσταση» δεν θα ήταν κάποια συνολική ανατροπή του παντός, ένα ξεθεμέλιωμα απ' άκρου εις άκρον. Θα ήταν μερική ανατροπή, συνδυαζόμενη με ουσιαστικοποίηση ενός εν μέρει ήδη υπάρχοντος κανονιστικού δικαίματος. Χονδρικά, θα ήταν κατ' αρχήν ένα εγχείρημα με ιστορικό βάθος, ενδεχομένως ανάλογο προς εκείνο του αγρόσιτου εξαστισμού των κλειστών φεουδαρχικών κοινοτήτων. Ο σοσιαλισμός είναι καταδικασμένος να αποτελεί διαρκές κίνημα μεταρρύθμισης της ενάστες παρούσας τάξης πραγμάτων. Από την άποψη δε του περιεχομένου του, θα όφειλε να είναι ένας ριζικός μετασχηματισμός των κεφαλαιοκρατικών δομών εκμετάλλευσης, κατεξορισμασμού και οικολογικής καταστροφής του πλανήτη, με ταυτόχρονη ριζοσταστικοποίηση και ανανέωση των οικουμενικών αρχών δικαίου, ηθικής και πολιτικής της νεωτερικότητας.

Ειδικότερα, η αμείψιμη υφή των διαδικασιών εξορθολογισμού που αφρόγισαν τη νεωτερικότητα επιβάλλει μία καίρια διάκριση μεταξύ των ελευθεριών. Τα δικαιώματα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η προσωπική ελευθερία, το άσυλο κατοικίας, η ελευθερία λόγου και στοχασμού, η πολιτική ελευθερία επίσης, αρμόζει να γίνονται καθολικώς σεβαστές, ιδίως όταν ασκούνται από τους εκάστοτε αντιπάλους των κρατούντων. Κατά τούτο η σοσιαλιστική προοπτική παραμένει άξιος κληρονόμος των ευγενέστερων ιδεών του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Διότι θα πετύχαινε να περνώσει διά ναυαγιοχώρας πολιτισμικά ψήγματα θεσμικού εξορθολογισμού, εμπειρεχόμενα εν σπέρματι στις μεγάλες αστικές επαναστάσεις. Δεν μπορεί ωστόσο να γίνει δεκτό το ίδιο για τη δέσση των δικαιωμάτων που διασφαλίζουν κανονιστικά την κεφαλαιοκρατική κοινω-

νική δομή, προσφέροντας θεσμικά ερείσματα εγωιστικού πράττειν και πηχτικού ατομικισμού. Η οικονομική ελευθερία, ως ελευθερία αξιοποίησης κεφαλαίου με εκμίσθωση ξένης εργατικής δύναμης, προϋποθέτει την κοινωνική και οικονομική ανελευθερία της μεγάλης πλειοψηφίας του πληθυσμού, σε εθνική και παγκόσμια κλίμακα. Αυτή η έννοια οικονομικής ελευθερίας γενετικά και λειτουργικά συνάπτεται αναπόσπαστα με την κεφαλαιοκρατική οργάνωση της κοινωνικής ζωής, κατά συνέπεια θα έχανε το σημερινό της νόημα σε μία σοσιαλιστική κοινωνία.

Τι μπορεί, κατόπιν των ανωτέρω, να προσβεί μία κριτική θεωρία της δικαιοσύνης στο κατάφωτο της τρίτης χιλιετίας; Αξίζει τον κόπο να την αναζητήσουμε πρώτα ως κριτική της αστικής κοινωνίας (2) και εν συνεχεία ως στοχασμό πάνω στο περιεχόμενο της επιθυμητής υπέρβασης της τελευταίας (3).

2. Στις κοινωνίες κεφαλαιοκρατικής αγοράς, η σχέση κεφαλαίου-εργασίας μορφολογικά εμφανίζεται ως συμφωνία μεταξύ τυπικώς ισότιμων υποκειμένων δικαίου, ως ανταλλαγή ισοδύναμων πραγμάτων, με αντικείμενο την προσφορά εργατικής δύναμης από τη μία πλευρά και την καταβολή μισθού από την άλλη. Εν τούτοις, ουσιαστικά η σχέση αυτή κατά βάθος είναι ανισότιμη. Εν πρώτοις, εξαιτίας του χωρισμού μεταξύ ιδιοκτητών μέσων παραγωγής και μη, η προσέλευση των μισθωτών σε τέτοιον είδους αμοτεροβαρείς συμφωνίες δεν είναι εντελώς «ελεύθερη», αφού υπαγορεύεται από την αδήριτη ανάγκη της αναπαραγωγής των μισθωτών και των οικογενειών τους. Δεύτερον, η χρησιμοποίηση της εργατικής δύναμης από την εργοδοσία παράγει υπέρ της δεύτερης ένα απλήρωτο από αυτήν μέρος αξίας. Τρίτον, οι όροι της εργασίας κατά κανόνα επιβάλλονται μονομερώς, ενώ κατόχονα οι εργαζόμενοι αποξενώνονται από την εργασία τους και το προϊόν της, αδυνατώντας να επιβεβαιώσουν την προσωπικότητά τους διά της εργασίας τους. Στην παραγωγική διαδικασία, επομένως, οι μεν μισθωτοί εργάζονται ως «μη ιδιοκτήτες» των προϊόντων που παράγουν, οι δε κεφαλαιοκράτες —ή καλύτερα, ειδικά σήμερα, οι κάτοχοι οικονομικής ισχύος που ελέγχουν την παραγωγική διαδικασία— ιδιοποιούνται ξένη εργασία εν μέρει δίχως ισοδύναμο.

Οι εργαζόμενοι είναι κατόχονα τυπικώς μεν πωλητές («μισθωτές») εργατικής δύναμης, ουσιαστικώς δε οι βασικοί συντελεστές της παραγωγικής διαδικασίας. Από την πρώτη σκοπιά, εφόσον τους καταβάλλεται κανονικά ο συμφωνημένος μισθός, η συναλλακτική σχέση στην αγορά εργασίας λειτουργεί ισότιμη, χωρίς να προσγίνεται κάποια συγκεκριμένη αδικία ή «εκμετάλλευση». Από τη δεύτερη οπτική σκοπιά, είναι άραγε δίκαιη η θέση των πραγματικών παραγωγών στην παραγωγική διαδικασία; Σε αυτό το κεφαλαιώδες ερώτημα η μαρξική θεωρία της δικαιοσύνης απαντά αρνητικά, ακριβώς διότι η εργατική δύναμη είναι «το ζωντανό συστατικό στοιχείο του ίδιου του κεφαλαίου». Εν τούτοις, ακόμη και η σφαίρα της ανταλλαγής δεν είναι απαλλαγμένη από παθολογικές πιυχές. Οι άνθρωποι εθίζονται να αντιμετωπίζουν ανταγωνιστικά τους άλλους, ως πηγή αντίληψης ιδίων ωφελημάτων, ως μέσα για την ικανοποίηση εγωιστικών επιδιώξεων.

Ενώσω διαρκεί η ιστορικότητα της κεφαλαιοκρατικής αγοράς, η κατανομή αξιών μέσω αγοραίων μηχανισμών μπορεί να είναι νόμιμη και δίκαιη, εφόσον τηρούνται αμφοτέρωθεν στοιχειώδεις συναλλακτικές αρχές. Παρ' όλα αυτά, η *κατανομή των όρων της κοινωνικής παραγωγής είναι ως μη όφειλε*. Εδώ κυρίως εντοπίζεται το πρόβλημα της κοινωνικής αδικίας και εκμετάλλευσης. Σημειωτέον, η ίδια η εκφώνηση του προβλήματος και η δέουσα λύση του κατέστησαν ιστορικά εφικτές μόνον ύστερα από τη διευρυμένη αναπαραγωγή της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας πάνω στις δικές της πλέον βάσεις. Διότι μέχρι τότε αυτός ο τύπος κοινωνικής οργάνωσης μπορούσε ακόμη να κρίνεται ως νομιμοποιημένος αξιολογικά, συγκρινόμενος με τις προαϊτικές, παραδοσιακές κοινωνίες, από τις οποίες βαθμηδόν αποκολλήθηκε, για να διαπλευσθεί περαιτέρω πάνω σε δικές του προδιαγραφές.

Καθόλου δεν αποκλείεται φυσικά να ανακύπτουν ρυθμίσεις «*εθικές*» βάσει κριτηρίων ενδοσυστηματικών ως προς το ισχύον νομικό σύστημα, όπως π.χ. θα ήταν μία (αντισυνταγματική) κατάργηση της φορολογήσεως των πολιτών ανάλογα με τις δυνάμεις ενός εκάστου. Εν τούτοις, η κρίση για κοινωνική αδικία μπορεί να στοιχειοθετηθεί κατ' αρχήν με εξωτερική κριτική του νομικο-πολιτικού συστήματος. Μία κριτική «*εξωτερική*», η οποία ωστόσο θα ασκείτο ακόμη με εμμενή κριτήρια, αντλημένα από την κοινωνική δυναμική της αστικής κοινωνίας. Τέτοια ηθικο-πολιτικά κριτήρια προαγωγής των αρχών της κοινωνικότητας και της αλληλεγγύης θα έτειναν σε διορθωτικές παρεμβάσεις και μεταστροφή σε υπέρβαση των υπαρκτών κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών.

Η κριτική της πολιτικής οικονομίας είναι λοιπόν *σύνθετη, συνεκτική και ιεραρχημένη*, πείνοντας από την κριτική του παρόντος σε μέλλοντα ιστορικό χρόνο. Σε αυτήν διακρίνονται αναλυτικά δύο επίπεδα *επιχειρηματολογίας* για κάθε ιστορική στιγμή, με αντίστοιχη διαφοροποίηση των ηθικοκρατικών κρίσεων. Κατ' αρχάς είναι δυνατόν να διαπιστώνουμε κρίσεις ως προς τον σύννομο και ορθό χαρακτήρα πράξεων με κανονιστικά επιχειρήματα από το ισχύον δίκαιο. Ενώ παράλληλα είναι δυνατόν, αναλύοντας την υφιστάμενη κοινωνική πραγματικότητα, να ασκούμε κριτική σχετικά με τις εκάστοτε εναπομένουσες εστίες και αιτίες ανισότητας, εκμετάλλευσης και αναξιοπρέπειας. Σε τούτο το επίπεδο, ενδέχεται μία κατάσταση νομικώς έγκυρη να είναι παρά ταύτα επικριτέα. Οι εργαζόμενοι τίθενται φερ' ειπείν νομικώς στην υπηρεσία αξιοποίησης επενδυμένων αξιών, ενώ αντίθετα «*θα έπρεπε*» ο υλικός πλούτος να διατίθεται για την ικανοποίηση των αληθινών αναγκών εργαζομένων και ανέργων.

Προς αποφυγή παρανοήσεων, αρμόζει να τονισθεί ότι οι μορφές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας ξεπερνούν κατά πολύ μία λογιστική του οικονομικώς αδίκου. Δεν είναι μόνον ότι ο πλούτος δεν επιστρέφει σε αυτούς που τον παρήγαγαν. Είναι ότι τα προβλήματα ποιότητας ζωής και διάρκειας της προσωπικότητας καθενός και καθεμιάς συναρτούνται σε τελική ανάλυση με τα ζητήματα του υπάρχοντος καταμερισμού κοινωνικής εργασίας. Η μετατροπή του χρόνου ζωής σε εργάσιμο χρόνο συνεπάγεται τη μετάλλαξη του ανθρώπινου βίου σε εμπορεύσιμο μετατόσιμο με ποσότητες χρόνου. Εξάλλου, αν η συνολικώς παραγόμενη υπεραξία βασίζεται

σε κάλυψη απλήρωτης εργασίας από τους εργαζομένους, τότε αυτό σημαίνει μία συστηματική όσο και αφανή «κλοπή» ελεύθερου χρόνου σε βάρος τους. Η ανισοκατανομή των όρων κοινωνικής αναπαραγωγής, η αθέατη όσο και σταθερή κλοπή ελεύθερου χρόνου και η οικονομική υστέρηση επιφέρουν αδυναμία πολιτισμικής καλλιέργειας των ανθρώπων. Τούτο δε, μολονότι με το βιομηχανικό σύστημα εργασίας ο χρόνος της άμεσης εργασίας μπορεί να πόφει να είναι το μέτρο του πραγματικού πλούτου.

Η κριτική της πολιτικής οικονομίας διατυμπάνει μία στενότερη και μία ευρύτερη αντίληψη για την κοινωνική εκμετάλλευση και αδικία. Η πρώτη επικεντρώνεται στην ανταγωνιστική σχέση κεφαλαίου-εργασίας και ψέγει τη συστηματική απόσπαση υπεραξίας υπέρ της κεφαλαιοκρατικής τάξης. Η δεύτερη εκτείνεται πολύ πέραν της σφαίρας της άμεσης παραγωγής και επικρίνει στην παγκόσμια διάρθρωση πραγμάτων ότι αυτή βασίζεται σε μία άνιση και γι' αυτό άδικη κατανομή των όρων της κοινωνικής παραγωγής, δηλαδή σε άνισο καταμερισμό ωφελημάτων και βαρών, απολαύσεων και θανάτων. Η κατανομή αυτή είναι άδικη, όχι απλώς διότι συνεπάγεται τη συστηματική μεταφορά εισοδήματος ή την ιδιοποίηση χρόνου ζωής υπέρ των κατόχων της οικονομικής ισχύος, αλλά διότι πραγματοποιείται με κριτήρια τυφλά, αγοράία και όχι έλλογα, όπως θα ήταν οι πραγματικές ανάγκες των ανθρώπων.

Υπό το φως της ευρύτερης αντίληψης για την κοινωνική αδικία και εκμετάλλευση, δινητικό υποκειμένο τυχόν κοινωνικού μετασχηματισμού δεν είναι αποκλειστικός ή προνομιακός η εργατική τάξη, αλλά το σύνολο των κοινωνικών κατηγοριών που ασφυκτούν από την άνιση πρόσβαση στους εκάστοτε διαθέσιμους πόρους ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών. Και τέτοιες κατηγορίες είναι επίσης πρόσκαιρα που προσφέρουν απλήρωτη οικιακή εργασία -ιδίως γυναίκες-, άστεγοι, παρίες και περιθωριοποιημένοι άνθρωποι, άτομα καταδικασμένα σε μακρόχρονη ανεργία, σωματικά ή αλλιώς μειονεκτούντες κ.ά. Πρόκειται, δηλαδή, για ολοένα περισσότερο πυκνούμενες τάξεις ανθρώπων, στο λυκαργές του 21ου αιώνα, που δεν υφίστανται μεν «εκμετάλλευση» με την τεχνική έννοια του όρου, υφίστανται όμως καθημερινά τις αφόσταντες συνέπειες αυτής της βαθύτερης ανισοκατανομής πόρων που σφραγίζει τις αιτικές κοινωνίες σε Βορρά και Νότο, σε Δύση και Ανατολή.

Κατά συνέπεια, προβάλλει η ιστορική δυνατότητα -καιία βεβαιότητα εν προκειμένω- για ριζική αναδιάρθρωση της αστικής κοινωνίας, προκειμένου να καταπολεμηθούν αποφασιστικά η εξαπλούμενη ένδεια και η ανέχεια, μέσα και πολύ περισσότερο έξω από τις σχετικές ευμερούς αστικές μητροπόλεις. Εφόσον εξάλλου μειωθεί η κοινωνικός αναγκαία εργασία σε ορθολογική βάση, θα αυξηθούν σημαντικά οι ευκαιρίες για ουσιαστική καλλιέργεια των ανθρώπων «με βάση το χρόνο που ελευθερώθηκε και με τα μέσα που δημοσιουργήθηκαν για όλους», όπως θα γράφει ο Μαρξ των *Grundrisse*, σε συνθήκες οικονομικής και κοινωνικής δημοκρατίας. Ήδη από την εποχή της Γερμανικής Ιδεολογίας, οι Μαρξ και Ένγκελς είχαν εγκαίρως διατηρήσει ότι ο μακρύς αγώνας, προκειμένου να φθάσει η ανθρώπινη κοινωνία στο σημείο ώστε η ελεύθερη ανάπτυξη καθενός να είναι προϋπόθε-

ση για την ελεύθερη αυτοκαταργίωση όλων, δεν επιδιώκει να επικυρώσει ένα «μερικό» συμφέρον, έστω και αν αυτό είναι προς το συμφέρον της συντριπτικά μεγαλύτερης πλειοψηφίας των ανθρώπων. Η κατάργηση της κοινωνικής κυριαρχίας αντιπροσωπεύει πολύ περισσότερο ένα «γενικό συμφέρον», συναρτημένο με το πεπρωμένο της οικουμένης.

Η κεφαλαιοκρατική δομή συμφερόντων, αντιθέτως, συναρτάται με μερικά συμφέροντα, αντιπρόδικτα γενίκευσης. Τα συμφέροντα αυτά δεν είναι γενικεύσιμα για όλους, από άποψη οικονομική, οικολογική και ηθική. α) Δεν είναι γενικεύσιμα ως οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντα, διότι ακόμη και σε μία «δημοκρατία της αγοράς» τύπου Rawls είναι πρακτικώς αδύνατον να γίνουν όλοι «ιδιοκτήτες» των μέσων της κοινωνικής αναπαραγωγής. β) Ακόμη και αν αυτό γινόταν κατά μαγικό τρόπο εφικτό, τα συμπαρομαρτίζοντα καταναλωτικά πρότυπα θα συνεπάγονταν τη ραγδαία εξάντληση των φυσικών πόρων του πλανήτη. γ) Αλλά και από άποψη ηθική, η διατήρηση της κεφαλαιοκρατικής δομής συμφερόντων είναι αποδοκιμαστέα, εκτός των άλλων, διότι διακινδυνεύει τον υποβιβασμό των άλλων σε μέσα ιδιωφελοσύς ικανοποίησης ατομικών συμφερόντων.

Η αδικία ως προς την ιδιοποίηση του κοινωνικού πλούτου σε βάρος αυτών που τον παράγουν, η πολιτισμική αλλοτρίωση και υποτέρηση του κοινωνικού σώματος, η παρεμπόδιση της ελεύθερης ανάπτυξης και της αξιοπρέπειας της προσωπικότητας των ανθρώπων, δεν έχουν εξαντλήσει ακόμη το εύρος της χειραφετητικής οπτικής της κριτικής θεωρίας της δικαιοσύνης. Η ανόρθωση αυτών των αδικιών και των αρνητικών πλευρών της νεωτερικότητας θα καταστεί ασφαλώς αδύνατη, αν ενδοιασμός επισυμβεί μία εφιαλτική οικολογική κατάρρευση του πλανήτη. «Ακόμη και μία ολόκληρη κοινωνία, ένα έθνος ή και όλες οι κοινωνίες παρμένες μαζί, δεν είναι ιδιοκτήτες της γης. Είναι απλώς κάτοχοί της, οι επικαρπιαστές της, και οφείλουν ως *boni patres familias* να την κληροδοτήσουν βελτιωμένη στις επερχόμενες γενεές», θα προειδοποιήσει ο Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Η κοινωνική αδικία που εγγενώς πύκει ο καπιταλισμός πολλαπλασιάζεται με τη διαρκή καταλήστευση της Φύσης, επωάζοντας έναν υπόπτη της Αποκάλυψης, την οικολογική καταστροφή της κοινής πατρίδας όλων των ανθρώπων, πλούσιων και πτωχών. Η κεφαλαιοκρατική οικονομία της ανάπτυξης –όπως άλλωστε, από τη δική της πλευρά, και η οικονομία κρατικού σοσιαλισμού του αιώνα μας– αποδευνύεται καθημερινά ασυμφιλίωτη με την οικολογική διατηρησιμότητα της ζωής πάνω στον πλανήτη.

Η επικρεμάμενη απειλή καταστροφής του οικολογικού υπόβαθρου της ζωής στην υδρόγειο διευρύνει σημαντικά το δυναμικό υποκειμένο μιας διεθνούς κοινωνικής μεταβολής. Οι κλασικές μαρξιστικές αναλύσεις εκένδυσαν την εργατική τάξη με αυτήν την προνομασκή αποστολή, προσθέτοντας πάντως ότι η τάξη αυτή, απελευθερωνόμενη από την καταπίεση που υφίσταται, καλείται να απελευθερώσει το σύνολο της ανθρωπότητας από την καταπίεση. Η καταπίεση αυτή δεν περιορίζεται μόνο στην περιορισμένη δυνατότητα κατανάλωσης από τους εργαζομένους αυτού που θα έπρεπε να τους ανήκει. Υπάρχουν βασικές ανάγκες σε αγαθά, όπως μία αξιοπρεπής κατοικία σε ανθρώπινα πολεοδομικά συγκροτήματα ή στην ύπαιθρο,

με καθαρό περιβάλλον και αντίστοιχες υπηρεσίες υγείας. Η κατοχή χρήματος δεν εγγυάται αφεαυτής την ικανοποίηση αυτών των αναγκών, μολονότι βεβαίως η εισοδηματική ανισότητα συνεπάγεται όχι αμελητέες διαβαθμίσεις στην απόλαυση αυτών των αγαθών ή στην αντιμετώπιση των ασθενειών. Η ικανοποίηση αναγκών σε παρόμοια αγαθά δεν μπορεί εντούτοις να διασφαλισθεί, μακροπρόθεσμα και σε γενική κλίμακα, στη βάση ατομικών μέσων κατανάλωσης που προσφέρει η αγορά. Σε μία ριζοσπαστική οικολογική προοπτική, λοιπόν, σχνοφαίνεται η δυνατότητα να διαπλωσθεί μία εν μέρει διαταξική (όχι υπερταξική) συναίνεση για την αμφισβήτηση, ήδη εξ αυτού του λόγου, της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας της ανάπτυξης και της «ελευθέρης» αγοράς της.

Βασισμένη στην κριτική της πολιτικής οικονομίας με πρακτικό ενδιαφέρον το μετασχηματισμό των αστικών κοινωνιών, η κριτική θεωρία της δικαιοσύνης δεν μετατίθεται ούτε σε ηθικολογία ούτε όμως και σε θεωρία περιστασιακής ιστορικότητας, όπως την έχουν καταδικάσει ιστοριστικές και θετικιστικές τάσεις του μαρξισμού. Σε πείσμα των επιστημονιστικών βαριδιών μεγάλου μέρους της μαρξιστικής παράδοσης, αυτή θεμελιώνεται ως ορθοπρακτική θεωρία σε μη εωστί – ή πάντως ανεπαρκώς – ισχύουσες ηθικοπολιτικές αρχές. Οι αρχές αυτές «πρέπει» ωστόσο να κατισχύσουν, προς αποκατάσταση ανυπόφορων αδικιών που γεννούν καθημερινά οι αγοραίες ιστορικές κοινωνίες. Ανταποκρίνονται λοιπόν σε αναγνωρίσιμα και έλλογα συμφέροντα όσων βρίσκονται κοινωνικά σε θέσεις άλλες από αυτές της μειωτηρίας των κατόχων της οικονομικής ισχύος. Οι αρχές αυτές σπονδυλώνονται με διαποικευμένη δεσμευτικότητα, με επιχειρηματολογία αντλημένη από την υπεριοικτική, απάνθρωπη και οικολογικά αλέθρια λογική του κεφαλαιοκρατικού καταμερισμού εργασίας και των παρελκόμενων προτύπων στην κατανάλωση και τον εγκοινωνισμό των ανθρώπων. Για το λόγο αυτό, μία πράγματι κριτική θεωρία της δικαιοσύνης δεν θα αρκείτο σε μία διαδικαστική απλώς σύλληψη, όπως λόγου χάρη θα ήθελε ο Habermas. Διότι εμπεριέχει μία κριτική θεωρητικώς δεσμευμένη από ουσιαστικό αξιολογικό πλαίσιο, πέραν των καθαρώς τυπικών συνθηκών λόγου και σκέψης.

3. Η Κριτική του Προγράμματος της Γκότα έχει ιχνογραφήσει, όπως είναι γνωστό, το περιγράμμα μιας χειραφετημένης κοινωνίας σε κατά βάση δύο ευρύτερα ιστορικά στάδια. Δεν συντρέχει λόγος να επαναληφθεί εδώ το πλούσιο οραματικό περιεχόμενο εκείνου του τόσο ευσύναιπτου περιγράμματος. Περισσότερο νόημα έχει να δοκιμασθεί η ευστάθεια των θέσεων του Μαρκ σε συνθήκες βαθιάς και πλασητικής οικολογικής διαταραχής. Αναφέρομαι κυρίως στο νόημα των αναγκών ως κριτήριο διανομητικής δικαιοσύνης σε συνάγηση με το πρόβλημα της επάρκειας ή της απαντιότητας αγαθών. Και πάλι, μόνο μερικές κρίσιμες νύξεις μπορούν να γίνουν στο σημείο αυτό, γύρω από κάποια εριζόμενα προβλήματα.

Η τυπική αρχή της δικαιοσύνης επαβάλλει, όπως ξέρει ο καθείς, την ισότιμη μεταχείριση των ανθρώπων στη βάση μιας κρίσιμης ομοιότητας μεταξύ των περιπτώσεων που συζητούνται κάθε φορά. Σε μία κοινωνία αλληλεγγύης και εφάρκον θα

καθίστατο εφικτή σε διάρκεια η επίτευξη επαρκούς κοινωνικού πλούτου, θα μπορούσαν τα μέλη της να αποφασίσουν δημοκρατικά ώστε το κριτήριο της κρίσιμης ομοιότητας μεταξύ των ανθρώπων ως προς την απόλαυση του πλούτου να είναι οι ανάγκες και όχι τα προσωπικά χαρίσματα καθενός και καθεμιάς. Γιατί αυτή η πρόταση; Επειδή οι διαφορές στις ικανότητες, συνολικώς κρινόμενες, δεν συνεπάγονται κατ' ανάγκην ουσιώδεις ποσοτικές διαφορές στις βιοτικές –με τη στενή έννοια του όρου– ανάγκες των ατόμων. Ούτε και δικαιολογούν, επομένως, προνόμια στους προικισμένους ως προς την κατοχή και απόλαυση αγαθών, έστω και αν αυτοί, ακριβώς χάρη στα προτερήματά τους, ασκούν σπουδαία έργα και αρμοδιότητες.

Αλλά και αντιστρόφως, η αρχή της κατανομής βάσει των αναγκών συνεπάγεται ότι άνθρωποι προσφέροντες ισάξια εργασία θα λαμβάνουν διαφορετικά, ποσοτικά και κατά το περιεχόμενο, μέσα ικανοποίησης των αναγκών τους. Άρα, ακόμη και σε ένα υποθετικό πρότυπο απεξυμής κοινωνίας, τα μερίδια διανομής στον καθένα πρακτικά ποτέ δεν θα ήταν απολύτως ίσα. Ακόμη οι ανάγκες δεν είναι φυσικά μεγέθη, ποσοτικά μετρήσιμα. Ποικίλλουν κατά είδος και ένταση ανάλογα με την προσωπικότητα καθενός, στη μοναδικότητα της ύπαρξής του. Σε μία αληθώς συνεργατική κοινωνία, παραδείγματος χάριν, πολύ περισσότεροι άνθρωποι σε σχέση με τις υπαρκτές κοινωνίες του καιρού μας θα ένιωθαν ως ανάγκη και την ίδια τη συμμετοχή στα κοινά ή την επίδειξη γνήσιου φρονήματος φιλαλληλίας. Πλούσιοι σε ιδιότητες –ήδη στο έδαφος της βιομηχανικής κοινωνίας–, οι άνθρωποι θα καθίσταντο και πλουσιότεροι σε ανάγκες, στοχεύοντας σε ολόπλευρη ανάπτυξη τους και καλλιέργεια.

Βεβαίως, η κοινωνικώς απαραίτητη εργασία, το «φάσιλειο της αναγκαιότητας», θα ήταν αδύνατον να εξαλειφθεί, έστω και αν μπορούσε να περιοριστεί δραστηνικά. Ωστόσο, με την αυτοματοποίηση των παραγωγικών διαδικασιών, η εργασία θα επέτρεπε στους ανθρώπους την ανάδειξη ποικίλων δεξιοτήτων, ώστε η εργασία τους να μη διεκπεραιώνεται πλέον ως μία αδιάφορη γι' αυτούς δραστηριότητα. Παράλληλος, μέτρο του κοινωνικού πλούτου θα ήταν ο ελεύθερος χρόνος των ανθρώπων και όχι πλέον η κοινωνικώς αναγκαία εργασία. Κατά τα λοιπά, θα έπρεπε να εξασφαλισθεί από την τελευταία η αξιοπρεπής διαβίωση ανθρώπων πολύ νέων, ηλικιωμένων ή ανόμων, για οποιονδήποτε λόγο, προς εργασία.

Είναι εντελώς αυτονόητο σήμερα ότι η σκοπούμενη επάρκεια αγαθών και πόρων δεν θα μπορούσε καθόλου να θεωρηθεί απεριόριστη. Επομένως θα ήταν πραγματικώς αδύνατον –ενδεχομένως και ηθικώς επαληφύμη– η ικανοποίηση «όλων» των πιθανών αναγκών. Εν πάση περιπτώσει, σε μία «καλή» κοινωνία, θα διανοιγόταν ένας ευρύς ορίζοντας διαφορετικών μορφών ζωής, σε διάφορες παραλλαγές, στο πλαίσιο των οποίων θα ήταν θεμιτές διαφορετικές ιεραρχήσεις αναγκών. Η θεμελιώδης πάντως ιεράρχηση των αναγκών θα ήταν υπόθεση δημοκρατικού καθορισμού συνειδητών δράντων ανθρώπων, με διαφανείς διαδικασίες και με θεσμοθετημένα όργανα για τη λήψη και εκτέλεση συντονισμένων αποφάσεων.

Η παραδοχή αυτή μας φέρνει αναγκαστικά σε ένα κανονιστικό, ηθικοπρακτικό

πεδίο, μέσα στο οποίο θα πρέπει να συμφωνούνται δημοκρατικά αρχές διανεμητικής δικαιοσύνης, θεσμοί και κανόνες, που θα θεσπίζονται από πολίτες-άμεσους παραγωγούς της δικής τους ζωής, θα δοκιμάζονται στην πράξη και θα μπορούν κατ' αρχήν να αναθεωρούνται. Δεν θα έπρεπε, με άλλα λόγια, να υπάρχουν αριστοφραγμοί της συλλογικής αυτονομίας των ανθρώπων, αν αυτοί αποφάσιζαν, ελεύθεροι από εξουσιαστικούς καταναγκασμούς, να επιλέξουν μία διαφορετική κοινωνική διάρθρωση από την εκάστοτε κατεστημένη.

Στο σύγχρονο ιστορικό ορίζοντα μιας μεταβιομηχανικής κοινωνίας, υπό δαμόκλεια οικολογική διακινδύνευση, θα αξίζει τον κόπο να εξασφαλισθεί σε *πλανητική κλίμακα* ένα *ελάχιστο επίπεδο διαφύλαξης* για όλους τους λαούς, αν και τούτο θα φαινόταν οποιοδήποτε ανεπαρκές στον Μαρξ. Το επίπεδο αυτό θα οριζόταν από ένα ελάχιστο μέτρο στάθμησης αναγκών των ατόμων, «κάτω από όρους αντάξιους και τιμωρατούς στην ανθρώπινη φύση τους» (3ος τόμος *Κεφαλαίου*). Εύκολα γίνεται αντιληπτό ότι η κρίση αυτή θα είναι ιστορικά ανοικτή και πολιτισμικώς σχετική, κρινόμενη πάντως πάντοτε σε βάση κοινωνικής αλληλεγγύης.

Εν ολίγοις, αξίζει να τονισθεί και πάλι ότι η παράσταση μιας «δικαιότερης» κοινωνίας, μιας συνεργατικής μορφής ζωής, δεν είναι απλώς μία ιστορική ουτοπία που αναφέρεται σε μέλλοντα και αβέβαιο χρόνο. Σε μία μετακινετική εκδοχή, η παράσταση αυτή αποτελεί ηθικοπολιτική αξία εξειδικεύσιμη εκάστοτε σε επιμέρους ηθικά, νομικά και πολιτικά αιτήματα, που είναι κάθε φορά δεσμευτικά στο ιστορικό παρόν. Αυτό συνεπάγεται ότι ακόμη και στις ιστορικές κοινωνίες αξιώνεται η αιτιολόγηση νομικών ρυθμίσεων και η εύρεση λύσεων που να είναι ορθές στο περιεχόμενό τους σύμφωνα με τις θεμελιώδεις αρχές μιας έννομης τάξης, αρκεί η τελευταία να είναι και η ίδια σε γενικές γραμμές νομιμοποιημένη ηθικά και πολιτικά. Η νομιμοποίηση του νομικού και πολιτικού συστήματος μπορεί να βοηθεί ως η ιδιότητά του να επιτρέπει μακροπρόθεσμα συνεχή επανερμηνεία, διαρκή συμβολική διαπραγμάτευση των κανόνων δικαιοσύνης που πρέπει να ισχύουν στις σχέσεις που συνάπτουν μεταξύ τους δρώντες ελεύθεροι, ίσοι και ανοικτοί σε έντιμη συνεργασία.

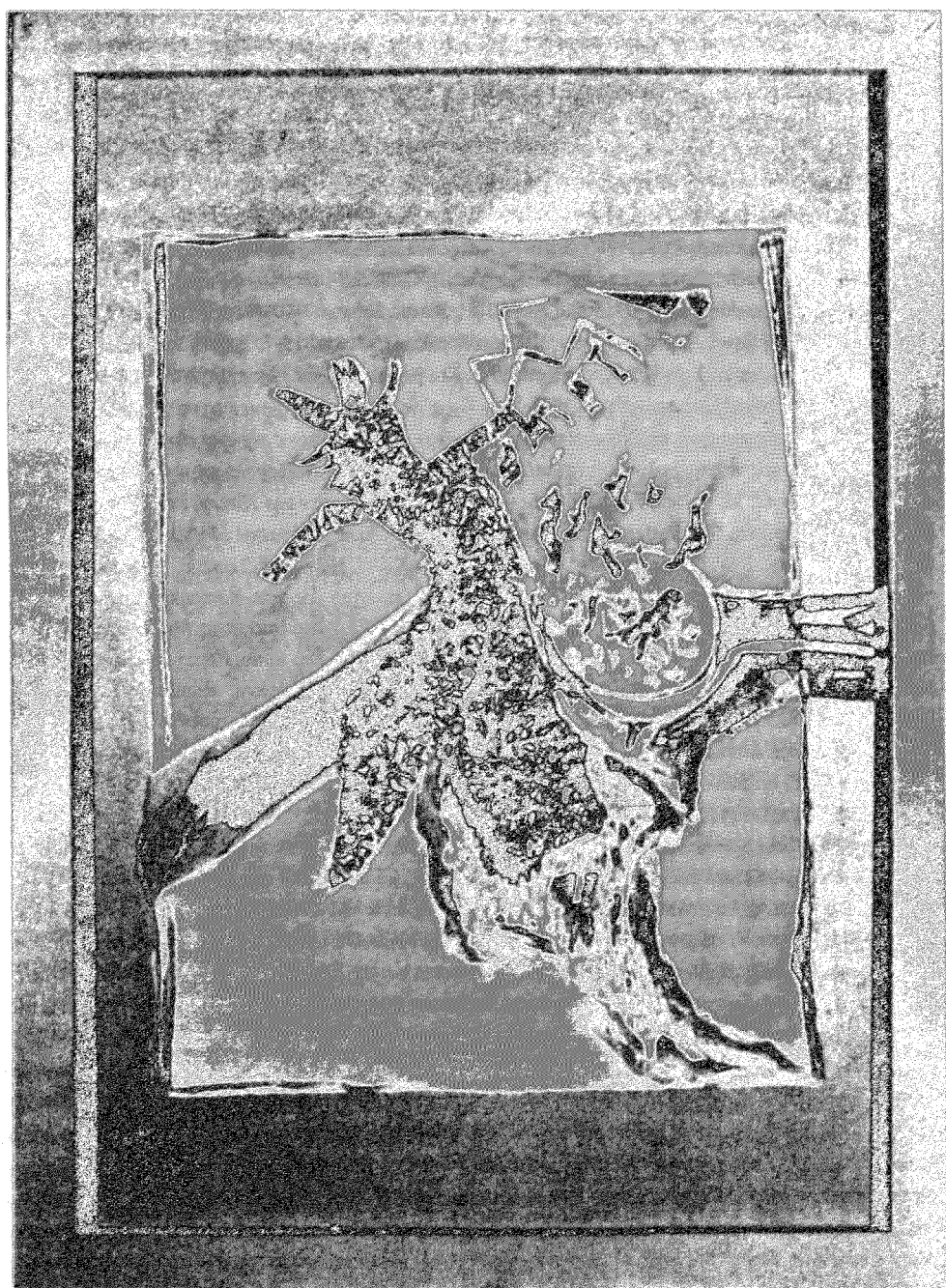
Το ζήτημα της νομιμοποίησης ανάγεται, λοιπόν, στη δυνατότητα του συστήματος να μεταρρυθμίζεται συνεχώς, ώστε να απομωώνει νέες αξίες και μορφές ζωής στην κοινωνική συνύπαρξη. Στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες, το ηθικοπολιτικό υπόστρωμα της νομιμοποίησης αναζητείται στη ρυθμιστική ιδέα της αναγκώσιμης ιδιότητας αυτοκαθορισμού για όλους τους ανθρώπους. Πρόγραμμα που αξιώνει περαιτέρω, *ήδη από τώρα, ένα maximum αλληλεγγύης συμβατό με την άριστη δυνατή ικανοποίηση των εύλογων αναγκών και θεμιτών συμφερόντων όλων*. Η ίδια αυτή ιδέα διέπει φυσικά και τη νομιμοποίηση της διεθνούς κοινωνίας, ως παγκόσμιας Πολιτείας. Χρειάζεται, άραγε, να επαναλάβουμε ότι η επιτολάζουσα ανυπαρξία στις σύγχρονες κοινωνίες αντιβαίνει βάνυσσα σε αυτή την απελευθερωτική ρυθμιστική ιδέα;

Σημειώσεις

Καλή γενική εισαγωγή στα θεωρητικά ζητήματα της δικαιοσύνης προσφέρουν, μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα βιβλία: Philippe Van Parijs, *Qu'est-ce qu'une société juste?*, Ed. du Seuil, Paris, 1991. Agnes Heller, *Beyond Justice*, B. Blackwell, London 1987. Ronald Cohen (ed.), *Justice, Views from the Social Sciences*, Plenum Press, New York, London, 1986. John Arthur, William H. Shaw (eds.), *Justice and Economic Distribution*, 2η έκδ., Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1991. Frank S. Lukash (ed.), *Justice and Equality Here and Now*, Cornell University Press, 1986. Bruce A. Ackerman, *Social Justice in the Liberal State*, New Haven, 1980. Michael J. Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge University Press, 1982. David Miller, *Social Justice*, Clarendon Press, Oxford, 1976. Brian Barry, *Theories of Justice*, Harvester-Wheatsheaf, London, 1989. Tom Ison, *Liberty and Justice*, Clarendon Press, Oxford 1991. Jeffrey Reiman, *Justice and Modern Moral Philosophy*, Yale University Press, 1990. Kim R. Feys, *La justice selon John Rawls, A Theory of Justice*, Oxford University Press, 1972.

Από το δικαιογνώστο έργο της βιβλιογραφίας σχετικά με τη δικαιοσύνη στην κριτική της καπιταλιστικής οικονομίας μπορεί κανείς να συγκευολογήσει μερικές από τις πιο χαρακτηριστικές μελέτες, που παρέχονται στις ακόλουθες συλλογές: M. Cohen, T. Nagel, T. Scanlon (eds.), *Marx, Justice and History*, Princeton University Press, 1980. K. Nielsen, S.C. Patten (eds.), *Marx and Morality*, Canadian Journal of Philosophy, suppl. vol. 1981. J. R. Feunock, J. W. Chapman (eds.), *Marxism*, Nomos XXVI, New York, London, 1983. Ίσως καν ένα απόσπασμα από βιβλία αναφερόμενα ad hoc σ' αυτήν τη θεματική: Eugène Kamenka, *Les fondements éthiques du marxisme*, γαλλ. μετ. της 2ης σγγλ. έκδ. Payot, Paris, 1973. Allen Buchanan, *Marx and Justice. The Radical Critic of Liberalism*, Rowman-Allanheld, Totowa N.J., 1982. Tom Ison, *Ethics, Efficiency and the Market*, Rowman-Allanheld, 1985. George Breukert, *Marx's ethics of freedom*, Routledge-Kegan Paul, London etc., 1983. Richard Miller, *Analyzing Marx, Morality, Power and History*, Princeton University Press, 1984. David Miller, *Market, State and Community. Theoretical Foundations of Market Socialism*, Clarendon Press, Oxford, 1989. Steven Lukes, *Marxism and Morality*, Oxford University Press, 1987. Andrew Reeve (ed.), *Modern Theories of Exploitation*, Sage Publications, London etc. 1987. N. Scott Arnold, *Marx's Radical Critique of Capitalist Society*, Oxford University Press, 1990. Ιρίς Μαρίον Γιανγκ, *Justice and the Politics of Difference*, Princeton University Press, 1990. Απόσπας της συζήτησης αυτής αναγράφεται στη συλλογή μελετών: E. Aarghm, G. Lohmann (Hg.), *Ethik und Marx Moralität und normative Grundlagen der Marxschen Theorie*, Athenaeum, Koenigstein, 1986. Βλ. ακόμη, Andrea Maihofer, *Das Recht bei Marx, Zur dialektischen Struktur von Gerechtigkeit, Menschenrechte und Recht*, Nomos Verlag, Baden-Baden, 1992, σ. 65-89.

Στην ελληνική βιβλιογραφία υπάρχουν, από ό,τι είπα σε θέση να γνωρίζω, δύο αξιόλογες μελέτες που πραγματεύονται το ζήτημα της δικαιοσύνης στη μαρξική κριτική θεωρία. Είναι της Αγνής Χέλλης, «Μαρξ, δικαιοσύνη, ελευθερία: ο ελευθεράφιλος προφήτης», στον τόμο του Κέντρου Μαρξιστικών Σπουδών: *Η επικαιρότητα του μαρξισμού. Έκαστο χρόνο μετά το θάνατο του Κ. Μαρξ*, Αθήνα, Θεμέλια, 1984, σ. 49-69, και του Κορμά Ψυχτακίδη «Η υλιστική θεωρία της "ύψους" υλισμού», στον τόμο: Κ. Μ. Σωτηρίου (επιμ.), *Μελέτες για μια κριτική θεώρηση του δικαίου*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 1985, σ. 127-135. Κριτικά προς τον ανωτέρω κύριο προβληματισμό, βλ. Δημ. Δημητράκου, «Η μαρξιστική έννοια της δικαιοσύνης. Μία κριτική θεώρηση», στον τόμο: Π. Παπαδό (επιμ.), *Φιλελευθερισμός και κοινωνική δικαιοσύνη*, Αθήνα, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 1994, σ. 57-68. Η σύντομη αυτή μελέτη ελπιόμαστε τη θεωρία του Μαρξ καθ' ολοκληρίαν ως απαντατική και μάλλον γυδαίας υλιστική θεωρία της ιστορίας, σε έντονη ασυμφωνία προς τη δική μας γραμμή κατανόησης του μαρξικού έργου. Μετά από παρόμοια λίσανση του εδάφους, η εκ μέρους της μελέτης κριτική καταπραϊώνει τον αναγνώστη δια παραδείσου, μόνο που στη θέση του βρωμασίων απεικνεί ένα φιλοσοφικό σκιάχτρο.

Ιστορογραφία με το σίγμα 1989